

Maciej W. BINEK

HISTORIOGRAFIA KONFLIKTU GRANICZNEGO NAD RZEKĄ CHAŁCHYN-GOŁ

Nasza wiedza na temat wydarzeń, które rozegrały się pięćdziesiąt sześć lat temu nad mongolską rzeką Chałchyn-Goł jest stosunkowo niewielka. Może wynikać to z faktu, że w czasie kiedy na pograniczu mongolsko-mandżurskim trwały regularne walki z udziałem mas piechoty i setek wozów bojowych, Europa miała do rozwiązania własne problemy, które wkrótce potem zaowocowały wybuchem II wojny światowej. Sytuacja ta z całą pewnością spowodowała odwrócenie uwagi od wydarzeń w Mongolii – tak wówczas (politycy), jak i później (historycy).

A przecież efekt walk nad Chałchyn-Goł miał duży wpływ na historię polityczno-wojskową tamtego regionu. Zwycięstwo wojsk 1 Grupy Armijnej nad oddziałami Armii Kwantuńskiej odsunęło niebezpieczeństwo ewentualnego uderzenia japońskiego na sowiecki Daleki Wschód i w rezultacie doprowadziło do zawarcia paktu o nieagresji między obu państwami. Z drugiej strony zaś klęska oddziałów 6 Armii doprowadziła do zarzucenia koncepcji „uderzenia na północ” i w decydującym zapewne stopniu przyczyniła się do skierowania agresji japońskiej w rejon Pacyfiku i Azji Południowo-Wschodniej.

Sformułowana na wstępie ocena nie oznacza, iż wydarzenia te nie znalazły odbicia w historiografii. W stopniu nie proporcjonalnym do swej wagi jednak przyciągały i nadal przyciągają uwagę historyków. Jest rzeczą oczywistą, że największa liczba prac powstała w Związku Sowieckim.

Całą sowiecką literaturę poświęconą konfliktowi nad rzeką Chałchyn-Goł można umownie podzielić na kilka części. Pierwsze z nich to prace o charakterze syntez (podręczników), w których wydarzenia z lata 1939 r. rozpatrywane są mniej lub bardziej pobieżnie, w szerszym aspekcie historycznym¹.

¹ *Istorija Wielikoj Otieczestwiennoj wojny Sowetskowo Sojuza 1941–1945*, t. 1, Moskwa 1960, s. 236–245; *Wielikaja wojna Sowetskowo Sojuza, 1941–1945: Kratkaja istorija*, Moskwa 1970, s. 45, 46; *Istorija wtoroj mirowoj wojny, 1939–1945*, t. 2, Moskwa 1974, s. 215–220;

Kolejną grupę stanowią prace specjalistyczne o charakterze analiz woj-skowych, w całości poświęcone opisywanym wydarzeniom. Pierwsze z nich pojawiły się niedługo po zakończeniu konfliktu, tj. już w 1940 r. Wtedy z inicjatywy Sztabu Generalnego wydano krótki opis działań 1 Grupy Armijnej². Praca ta, przeznaczona głównie dla kadry dowódczej Armii Czerwonej, streszczała przebieg walk i pokrótce analizowała użycie poszczególnych rodzajów wojsk (tylko sowieckich). Jej zaletą było wykorzystanie przez autorów dokumentów własnych, jak i zdobycznych, japońskich. Pewnym minusem był natomiast brak szerszej oceny konfliktu, zarówno od strony militarnej, jak i politycznej³. Ponadto w 1940 r. pojawiły się jeszcze dwie prace poświęcone wydarzeniom nad rzeką Chałchyn-Goł⁴. W 1943 r. akademia im. F. Dzierżyńskiego wydała niewielką rozprawę autorstwa generała-majora A. A. Popowa, która prócz krótkiego opisu działań w Mongolii zawierała analizę przeprowadzonej operacji i wnioski ogólne dotyczące użycia poszczególnych rodzajów wojsk⁵. Znacznie dokładniej przebieg konfliktu, ze szczególnym uwzględnieniem udziału w nim oddziałów sowieckich, przedstawił w wydanej w 1954 r. pracy S. N. Szyszkina⁶. Jest pewnym paradoksem, ale pomimo upływu ponad czterdziestu lat właśnie ta pozycja w sposób bardziej rzetelny, niż późniejsze przedstawia kolejne fazy działań wojennych (zwłaszcza ofensywy sierpniowej). Rzecz jasna język, jakim została napisana, brzmi dzisiaj nieco archaicznie, szczególnie zaś zwroty specyficzne dla tamtej epoki. W zakresie faktoriografii jest to natomiast praca wiarygodna, cytowana także przez historyków zachodnich. W 1971 r.

Istorija Kommunističeskoj partii Sowieckowo Sojuza, t. 5, kn. 1, Moskwa 1970, s. 72; *50 let Woorużonnych Sil SSSR*, Moskwa 1968, s. 226–228; *Armija Sowieckaja*, Moskwa 1969, s. 133–136; *Bojewoj put' Sowieckich Woorużonnych Sil*, Moskwa 1960, s. 217–219; G. N. Siewostjanow, *Politika wielikich dżerżaw na Dalnim Wostokie nakanunie wtoroj mirowoj wojny*, Moskwa 1961, s. 441–455, 501–509; F. M. Arżanow, *Borba Kommunističeskoj partii za obiespiečenie bezopasnosti dalniewostocznych granic Sowieckowo Sojuza (1932 – awgust 1945)*, cz. 1, Moskwa–Leningrad 1960, s. 148–193; F. N. Kuzmin, *Na straże mirnowo truda (1921–1940)*, Moskwa 1959, s. 209–222; W. A. Siemionow, *Kratkij oczerk razwitija Sowieckowo opieratiwnowo iskusstwa*, Moskwa 1960, s. 126–129; P. P. Siewostjanow, *Pieried wielikim ispytaniem. Wniesznaja politika SSSR nakanunie Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, Moskwa 1981, s. 266–270.

² *Diejstwija 1-j armgruppy w Chałchingolskoj opieracyi (maj – sientjabr 1939)*, Moskwa 1940.

³ Na ten temat patrz: I. I. Rostunow, *Bojewyje diejstwija na r. Chałchin-Goł w sowieckoj istoriografii*, [w:] *Pobieda na riece Chałchin-Goł*, Moskwa 1981, s. 51.

⁴ *Boj w Chałchin-Goła*, Moskwa 1940; *Bojewyje diejstwija awiacyi w Mongolskoj Narodnoj Respublikie*, Moskwa 1940.

⁵ A. A. Popow, *Opieracyja na riece Chałchin-Goł. Maj – sientjabr 1939*, (b.m.w.) 1943.

⁶ S. N. Szyszkina, *Chałchin-Goł*, Moskwa 1954. Nieco wcześniej ukazały się dwie inne prace tego autora: *Razgrom japonsko-mancżurskich wojsk u r. Chałchin-Goł w 1939 g.: Kratkij opieratiwno-taktičeskij oczerk*, Moskwa 1945 oraz *Bojewyje diejstwija Krasnoj Armii u r. Chałchin-Goł w 1939 g.*, Moskwa 1946.

pojawilo się kolejne opracowanie poświęcone wydarzeniom nad rzeką Chałchyn-Gol autorstwa M. W. Nowikowa. Na owe czasy było najpewniejszą próbą opisanego walk na granicy mongolsko-mandżurskiej – od momentu rozpoczęcia konfliktu (omówione zostały jego przyczyny) aż do pokonania wojsk japońskich⁷. Ostatnią chronologicznie próbą oceny tego wszystkiego, co wydarzyło się w Mongolii w 1939 r. jest wydana przez Instytut Wojskowości Ministerstwa Obrony Narodowej Związku Sowieckiego praca zbiorowa *Pobieda na rzece Chalchin-Gol*⁸. Zawartych w niej zostało jedenaście artykułów oceniających dotychczasowy stan badań w tej dziedzinie. Podzielono je na dwie grupy. W pierwszej z nich (*Historyczne znaczenie rozgromienia militarystów japońskich nad rzeką Chalchin-Gol*) przedstawiono sowiecki punkt widzenia na sprawę zwycięstwa wojsk 1 Grupy Armijnej oraz zajęto się problemami współpracy między ZSRS i MRL (głównie w aspekcie militarnym). W części tej znalazł się również artykuł omawiający literaturę przedmiotu, która ukazała się w Związku Sowieckim do 1981 r. Druga grupa artykułów (*Wpływ zwycięstwa nad rzeką Chalchin-Gol na rozbudowę armii sowieckiej*) to teksty poświęcone poszczególnym rodzajom wojsk biorących udział w walkach. Analizują sposób ich wykorzystania oraz starają się odpowiedzieć na pytanie: czy i na ile działania w Mongolii miały wpływ na rozwój taktyki i techniki wojskowej w Armii Czerwonej? Całość uzupełniają liczne aneksy.

Omawiając stan badań prezentowany przez sowiecką literaturę przedmiotu warto też wspomnieć o analizach działań wojsk sowiecko-mongolskich zamieszczonych w podręcznikach poświęconych sztuce wojennej. W większości z nich sierpniowa ofensywa wojsk 1 Grupy Armijnej przedstawiona została jako klasyczny przykład operacji podjętej celem okrażenia przeciwnika, z szerokim zastosowaniem broni pancernej i lotnictwa⁹.

⁷ M. W. Nowikow, *Pobieda na Chalchin-Gole*, Moskwa 1971.

⁸ *Pobieda na rzece Chalchin-Gol*, Moskwa 1981. Pisząc o „ostatniej chronologicznie próbie oceny” autor niniejszego artykułu miał na myśli prace, z treścią których zapoznał się osobiście. Należy bowiem w tym miejscu dodać, iż w 50 rocznicę wydarzeń w Mongolii ukazała się w Moskwie książka *Chalchin-Gol w ogniu*, będąca najprawdopodobniej zbiorem wspomnień uczestników konfliktu. Na publikację tę powołują się J. Magnuski, M. Kołomijec, *Czerwony blitzkrieg. Sowieckie wojska pancerne w Polsce*, Warszawa 1994, s. 43.

⁹ A. B. Kubyszew, *Istoria sowietskowo wojennowo iskusstwa, 1917–1940*, Moskwa 1949, s. 273–281; *Istoria broni tankowych i miechanizirowanych wojsk Sowietsoj Armii*, ried. E. A. Razin, t. 1, Moskwa 1953, s. 98–107; *Istoria wojennowo iskusstwa: Kurs lekyj*, ried. A. A. Strokow, Moskwa 1959, s. 214–220; *Istoria wojennowo iskusstwa*, ried. N. I. Szechowcow, kn. 1, Moskwa 1961, s. 299–301; *Istoria wojennowo iskusstwa*, ried. P. A. Rotmistrow, t. 1, Moskwa 1963, s. 495–498; *Istoria wojennowo iskusstwa*, ried. A. A. Strokow, Moskwa 1963, s. 463–466; *Istoria wojennowo iskusstwa*, ried. A. A. Strokow, Moskwa 1966, s. 313, 314, 319; *Biblioteka oficera. Istoria wojn i wojennowo iskusstwa. Uczebnik dla sluszatielej-oficierow wysszych wojennouczebnych zawiedinienij Sowietsskich Woorużonnych Sil*, Moskwa 1970, s. 104, 105; *Wojennaja istorija: Uczebnik dla wojennych ucziliszcz*, ried. I. Bagramian, Moskwa 1971, s. 141–142; *Istoria wojennowo iskusstwa: Uczebnik*, ried. P. A. Żylin, Moskwa 1979, s. 80, 96; *Istoria Wojenno-Wozdusznych Sil Sowietsoj Armii*, Moskwa 1954, s. 331–342.

Konflikt na granicy mongolsko-mandżurskiej znalazł także swoje odbicie w piśmiennictwie periodycznym¹⁰. Niektóre z artykułów (zwłaszcza prace Szełachowa i Płotnikowa oraz Siewostjanowa) mimo krótkiej formy, w sposób w miarę szczegółowy rozpatrują przyczyny i cele ataku japońskiego, przebieg działań i znaczenie zwycięstwa odniesionego przez oddziały I Grupy Armijnej.

Bardzo cennymi pracami wnoszącymi wiele do naszej wiedzy o walkach nad Chałchyn-Gołą są pamiętniki bezpośrednich uczestników konfliktu. Należą do nich przede wszystkim wspomnienia głównodowodzącego I Grupy Armijnej marszałka (a w owym czasie komkora) G. K. Żukowa¹¹. Uważna lektura tej pozycji utwierdza nas w przekonaniu, że działania w Mongolii przebiegały (mimo pewnych trudności logistycznych) stosunkowo łatwo, praca wszelkich szczebli dowodzenia i współdziałanie wszystkich rodzajów wojsk było wzorowe, a zwycięstwo strony sowiecko-mongolskiej ani razu nie zostało zagrożone. Dopiero po wielu latach mogliśmy dowiedzieć się nieco więcej o rzeczywistym przebiegu walk. Stało się to za sprawą „Wojenno-istoriczeskowo żurnała”, który w 1986 r. zamieścił serię rozmów, jakie na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przeprowadził z marszałkiem Żukowem znany pisarz K. Simonow¹². Okazało się wtedy, że nie wszystko co zawierały oficjalne pamiętniki było zgodne z prawdą. Wyszło na jaw, iż Ludowy Komisariat Obrony nie miał praktycznie rzetelnych informacji o tym, co naprawdę działo się w początkowym okresie nad granicą mongolsko-mandżurską; nie wiedzano wręcz, kim dokładnie był ówczesny dowódca stacjonującego w tamtym rejonie 57 Korpusu (przekształconego po pewnym czasie w I Grupę Armijną). Zresztą kulisy samego wyjazdu Żukowa na Daleki Wschód różniły się od tego, czego mogliśmy się dowiedzieć z pamięt-

¹⁰ G. N. Siewostjanow, *Wojennoje i diplomaticzeskoje poraženije Japonii w period sobytii u rieki Chalchin-Gol*, „Woprosy istorii” 1957, nr 8, s. 63–84; G. Szełachow, G. Płotnikow, *Razgrom japonskich zachwaczikow na rieke Chalchin-Gol*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1969, nr 8, s. 31–41; W. G. Klewcow, *Podwíg dwuch družestwiennych armij na Chalchin-Gole*, „Woprosy istorii” 1969, nr 9, s. 129–141; A. Leonow, *Družba skrieplennaja w bojach*, „Kommunist Woorużonnych Sił” 1969, nr 15, s. 31–36; K. Kubrow, *Istorija napominajet*, „Mieżdunarodnaja żyżń” 1969, nr 8, s. 121–123; W. Jeżakow, *Na Chalchin-Gole*, „Wojennyj wiestnik” 1969, nr 8, s. 24–27; T. Sawiczew, *W bojach na rieke Chalchin-Gol*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1969, nr 9, s. 74–76; M. W. Nowikow, *W niebie Chalchin-Gola*, „Woprosy istorii” 1974, nr 3, s. 201–204; A. K. Arkadijew, *K woprosu o planach napadienija militariskoj Japonii na SSSR w 1939–1941 gg.*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1976, nr 9, s. 93–97; *Organy uprawlenija sowietskimi wojskami w period wojennyh diejstwii na Chalchin-Gole (1939 g.)*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1979, nr 8, s. 47–49; A. S. Sawin, *Tam wdali u rieki...*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1989, nr 9, s. 61–63; W. N. Wartanow, *W pomoszcz izuczajuszczim wojennuju istoriju*, „Wojenno-istoriczeskij żurnał” 1989, nr 9, s. 67–70; A. A. Koszkin, *Kak gotowalsja Chalchin-Gol*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” 1989, nr 4, s. 42–55.

¹¹ G. K. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1970.

¹² Stenogramy tych rozmów ukazały się także w języku polskim: K. Simonow, *Marszałek Żukow. Notatki do biografii*, Warszawa 1989.

ników, okazało się bowiem, że komkora wysłano tam, aby dać mu szansę przed mającym nastąpić, w ramach czystek w armii, aresztowaniem. Również obraz działań wojennych (zwłaszcza w lipcu, w rejonie góry Bain-Cagan) ujawniony Simonowowi przez Żukowa daleki był od pozytywnego ujęcia zamieszczonego we *Wspomnieniach i refleksjach*. Marszałek przedstawił ponadto wiele szczegółów, wśród których zasługiwał na uwagę zwłaszcza jeden, o którym milczały dotąd wszelkie oficjalne opracowania, a mianowicie fakt ucieczki z pola walki żołnierzy jednej z dywizji¹³. Jak wiadomo, do tej pory obowiązywał kanon o „niezwyciężalności i męstwie” Armii Czerwonej. Równie ciekawa jest lektura wspomnień marszałka N. N. Woronowa, w owym czasie doradcy ludowego komisarza obrony od spraw uzbrojenia¹⁴. Został on wysłany, wraz z grupą innych oficerów, do Mongolii, aby obserwować przebieg konfliktu i przedstawić następnie swoje wnioski dotyczące użycia artylerii. W przeciwieństwie do Żukowa, Woronow już w latach sześćdziesiątych przedstawił kilka przykładów niedociągnięć i niedostatków dowodzenia wojskami 1 Grupy Armijnej. Uzupełnieniem wspomnień marszałka jest artykuł z 1991, w którym autor ujawnił jeszcze kilka nowych faktów dotyczących swego pobytu nad Chalchyn-Goł¹⁵. Aby nasza wiedza o interesujących nas wydarzeniach w Mongolii była pełna, warto zapoznać się ze wspomnieniami wymienionego wcześniej w tekście K. Simonowa¹⁶. Przybył on nad granicę mongolsko-mandżurską wraz z grupą innych pisarzy, aby wspólnie redagować gazetę frontową, przeznaczoną dla żołnierzy 1 Grupy Armijnej. Szczególnie ciekawe są informacje dotyczące przebiegu rozmów sowiecko-japońskich przeprowadzonych tuż po zakończeniu walk, a dotyczących ustalenia sposobu i czasu demarkacji granicy, do której doszły oddziały sowiecko-mongolskie, kwestii, na jaką odległość można lub nie można było zbliżyć się do niej oraz sprawy wzajemnego przekazania jeńców i oddania zwłok poległych żołnierzy. Zwłaszcza ta ostatnia sprawa spowodowała długotrwałe dyskusje, bowiem większość poległych Japończyków została pogrzebana na terytorium Mongolii, a strona sowiecka nie kwapiła się z wpuszczeniem japońskich oddziałów ekshumacyjnych w głąb swoich pozycji obronnych. W końcu obydwie strony doszły do porozumienia, a przekazane przez Simonowa opisy odkopywania tysięcy zwłok żołnierzy japońskich do dzisiaj robią wstrząsające wrażenie. Ponad-

¹³ Informacja o tym wydarzeniu nie została oczywiście zamieszczona w oficjalnym wydawnictwie poświęconym historii 82 Dywizji Piechoty (której żołnierze uciekli z pola walki): *Gieroi Chalchin-Gola*, Perm 1976.

¹⁴ N. N. Woronow, *Artyleryjskim szlakiem*, Warszawa 1966.

¹⁵ N. N. Woronow, *Na wojennej służbie*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” 1991, nr 6, s. 68–70.

¹⁶ K. Simonow, *Daleko na wschodzie*, Warszawa 1974; idem, *Od Chalchyn-Golu do Berlina*, Warszawa 1976.

to szereg informacji o przebiegu walk nad Chałchyn-Goń dostarczają pamiętniki i wspomnienia innych uczestników tego konfliktu¹⁷.

Warto też odnotować fakt, iż nie istnieją praktycznie żadne zbiory źródłowe poświęcone w całości wydarzeniom nad Chałchyn-Goń, a oficjalna historia sowieckich wojsk ochrony pogranicza zawiera zaledwie dwa dokumenty na ten temat. Nieco więcej informacji możemy uzyskać z lektury źródeł obrazujących stosunki sowiecko-mongolskie¹⁸.

Aby nasza wiedza na temat sowieckiej historiografii konfliktu była pełna, należy również wspomnieć o pracach I. I. Kuzniecowa, w których zebrał dane biograficzne żołnierzy uhonorowanych tytułami Bohatera Związku Sowieckiego oraz bohatera MRL w uznaniu ich zasług w walkach z wojskami japońskimi¹⁹.

Przy uważnej lekturze prac poświęconych wydarzeniom nad rzeką Chałchyn-Goń zwraca uwagę skoncentrowanie się historyków sowieckich na dwóch zagadnieniach. Pierwsze z nich to wspomniany już wcześniej problem wpływu doświadczeń wyniesionych z konfliktu na rozwój myśli i techniki wojskowej. Można spotkać się z opinią, że nie doczekał się on jak dotąd pełnego opracowania²⁰, co w świetle dużej liczby publikacji omawiających przebieg działań zbrojnych wydaje się zastanawiające²¹. Wystarczy bowiem sięgnąć tylko po kilka z wymienionych wcześniej prac, aby sformułować odpowiednie wnioski. Pozostaje kwestią otwartą, czy będą one wiarygodne bez zweryfikowania przytaczanych przez historiografię sowiecką faktów i liczb, ale problem ten zostanie poruszony nieco później.

Drugim, znacznie ważniejszym zagadnieniem jest pytanie o cele agresji japońskiej na MRL. Wśród historyków sowieckich funkcjonują dwa punkty widzenia na ten temat. Jedni z nich, analizując konkretne dane dotyczące

¹⁷ I. I. Fieduniński, *W bojach na Chalchin-Gole*, „Wojenno-istoriczeskij żurnal” 1975, nr 8, s. 72–77; A. W. Woroziejkin, *Istriebiteli*, Moskwa 1961; B. Smirnow, *Ot Madrida do Chalchin-Gola: Zapiski lotczika*, Kujbyszew 1976; A. T. Stuczenko, *Zawidnaja nasza sud’ba*, Moskwa 1965; M. F. Worotnikow, *Zapiski adjutanta*, Nowosybirsk 1970.

¹⁸ *Pogranicnyje wojska SSSR 1939 – ijuń 1941. Sbornik dokumentow i materialow*, Moskwa 1970, dok. nr 686, 693; *Sowietsko-mongolskie otnoszenija. Dokumenty i materialy*, t. 1 (1921–1940), Moskwa–Ułan Bator 1975, dok. nr 247–261; *Istorija sowietsko-mongolskich otnoszenij*, red. B. G. Gafurow, B. Szyrendyb, Moskwa–Ułan Bator 1981, s. 66–77.

¹⁹ I. I. Kuzniecowa, *Gieroi Mongolskoj Narodnoj Respubliki – uczestniki bojew na Chalchin-Gole*, „Wojenno-istoriczeskij żurnal” 1977, nr 8, s. 69–73; idem, *Gieroi Chalchin-Gola*, „Istorija SSSR” 1968, nr 1, s. 93–106; idem, *Podwigi gerojew Chalchin-Gola*, Ułan–Ude 1969.

²⁰ I. I. Rostunow, *op. cit.*, s. 56.

²¹ Oprócz przedstawionych wcześniej w przypisach prac warto wymienić jeszcze: *Istorija otieczestiennoj artillerii*, t. 3, Moskwa–Leningrad 1964, s. 495–535; W. N. Żelanow, *Sowietskaja artillerija w bojach i operacyjach protiv japonskich wojsk w rajonie r. Chalchin-Gol*, Moskwa 1953; I. S. Proczko, *Artillerija w bojach za Rodinu*, Moskwa 1957, s. 140–154; *Sowietskiye inżeniernyje wojska w 1918–1940 gg.: Sbornik statiej*, Moskwa 1959, s. 129–142; *Inżeniernyje wojska w bojach za Sowietskiju Rodinu*, Moskwa 1970, s. 66–68.

ogólnej sytuacji polityczno-wojskowej na Dalekim Wschodzie w 1939 r., dochodzą do wniosku, iż wobec dużego zaangażowania się Japonii w wojnę z Chinami wojska cesarskie nie miały możliwości podjęcia poważniejszych kroków wobec MRL. Dlatego postawiły sobie znacznie skromniejsze zadanie: zdobycia części jej terytorium na wschód od rzeki Chałchyn-Goł. Zdecydowana większość rozpatruje natomiast ten problem z punktu widzenia możliwości rozszerzenia agresji japońskiej również na sowiecki Daleki Wschód. W opracowaniach, które ukazały się w ZSRS w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych funkcjonuje teza, iż „militaryści japońscy” planowali opanowanie MRL (lub dużej jej części), aby uderzyć stamtąd w rejon Zabajkala. Działania te miały spowodować odcięcie sowieckiego Dalekiego Wschodu od reszty kraju. W kilku pracach pojawia się obiegowa w ówczesnej historiografii sowieckiej opinia, iż działania japońskie „podlegane były przez imperialistów amerykańskich i angielskich”. Niektórzy z historyków stwierdzają ponadto, że gdyby operacja przeciw Mongolii powiodła się, to prócz uderzenia na Zabajkale Japończycy planowali wykonanie równoczesnego uderzenia także w kierunku Władywostoku. W tym celu powołują się oni na dokumenty z prac Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu, z których wynika, że oddziały Armii Kwantuńskiej skoncentrowane we wschodniej części Mandżurii miały za zadanie zdobycie Ussuryjska, Władywostoku, Chabarowska i innych ważniejszych ośrodków²². Można też spotkać się z wersją, iż wydarzenia z pogranicza mongolsko-mandżurskiego miały ściągnąć na siebie uwagę dowództwa sowieckiego, tak aby wojska japońskie mogły, bez groźby większego przeciwdziałania przeciwnika, opanować tereny Kraju Nadmorskiego (Przymorza)²³. W jednym z ostatnich artykułów, jakie ukazały się na temat konfliktu nad Chałchyn-Goł znalazła się jeszcze inna hipoteza dotycząca ewentualnych przyczyn jego wybuchu. Autor pracy stwierdza, że dowódcy japońscy chcieli sprawdzić w praktyce opinie pochodzące z kół wojskowych Europy Zachodniej, mówiące o znacznym spadku wartości bojowej Armii Czerwonej, spowodowanym czystkami wśród jej kadry dowódczej. Jakąś rolę mogła odgrywać też chęć rewanżu za wydarzenia znad jeziora Chasan²⁴, szczególnie silna w Armii Kwantuńskiej.

Dla historyka zasadnicze jest pytanie o wartość wyżej przedstawionych prac. Dotyczy to nie tylko wydawnictw z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, ale również i nowszych²⁵. Jest regułą, że prace wydawane najwcześniej

²² I. I. Rostunow, *op. cit.*, s. 56.

²³ *Istoria wtoroj mirowoj wojny 1939–1945*, t. 2, s. 215.

²⁴ A. S. Sawin, *op. cit.*, s. 62.

²⁵ Przykładowo, w pracy *Pobieda na riece Chałchin-Gol* (s. 49) możemy przeczytać: „W związku z agresją hegemonistów chińskich przeciw socjalistycznemu Wietnamowi w 1979 r. i ich prowokacyjną polityką w stosunkach z najbliższymi sąsiadami, dalsze zbadanie niewypowiedzianej wojny militarystów japońskich przeciw MRL nabiera szczególnie aktualnego znaczenia”. Dla przypomnienia: zdanie to napisano w 1981 r.!

stanowią podstawę, na którą można powoływać się przy tworzeniu nowych opracowań dotyczących danego tematu. Opracowania owe, aby być twórczymi, muszą zawierać szereg nowych elementów uzupełniających naszą wiedzę. W przypadku sowieckich wydawnictw dotyczących konfliktu nad Chałchyn-Goł rzecz ma się inaczej. Zwraca uwagę stosunkowo niewielkie posiłkowanie się dokumentami archiwalnymi, które przecież w dużym stopniu decydują o wartości pracy. Bardzo rzadko też ich autorzy powołują się na wydawnictwa japońskie, „zapominając” o drugiej stronie konfliktu. Wszystko to powoduje, że prace te nie wychodzą praktycznie poza określony krąg faktów, informacji i co gorsza interpretacji, co dla dzieła historycznego jest dyskredytujące. Pojawia się bowiem pytanie o sens powstawania kolejnych prac powielających pewien schemat. Na szczęście wydawnictwa powstałe na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych przynoszą nieco nowych informacji, a zawarte w nich oceny budzą nadzieję na wyrwanie się sowieckiej historiografii z tego powielanego dotąd tylko schematu.

Osobną sprawą przy rozpatrywaniu wydarzeń w Mongolii jest problem strat obydwu walczących stron. Kwestia zwycięstwa oddziałów 1 Grupy Armijnej nie podlega dyskusji, ale chodzi o jego rozmiary. Przez całe dziesięciolecie historiografia sowiecka przekonywała o tym, że wojska japońskie poniosły nad Chałchyn-Goł straty wynoszące ponad pięćdziesiąt tysięcy żołnierzy (niektórzy podnoszą ich liczbę do około sześćdziesięciu tysięcy). Kiedy jednak dodamy do tego pomijany przez historyków sowieckich fakt, iż oddziały 6 Armii w przededniu ofensywy sierpniowej Żukowa liczyły pięćdziesiąt sześć tysięcy żołnierzy, to okaże się że wojska sowiecko-mongolskie wykonały powierzone im zadanie zniszczenia „sił żywych” przeciwnika prawie w stu procentach. Podobnie dyskusyjne są sowieckie szacunki dotyczące strat w sprzęcie, w szczególności zaś w samolotach. W większości prac, łącznie z oficjalną historią lotnictwa wojskowego Związku Sowieckiego²⁶, pojawia się liczba 646 (lub nawet 660) zniszczonych samolotów japońskich. Ile z nich lotnicy sowieccy stracili naprawdę, nie dowiemy się prawdopodobnie nigdy, ale dopiero niedawno mogliśmy poznać fakt, iż w wiarygodność tych danych wątpili nawet ówczesni dowódcy sowieccy²⁷. Odwrotnie ma się sprawa z wymienianymi przez historyków sowieckich liczbami dotyczącymi strat (w sile żywej i sprzęcie) 1 Grupy Armijnej. Podawane dane są tak małe, że już na pierwszy rzut oka budzą wątpliwości, a wiele opracowań wątek ten po prostu pomija.

²⁶ W. S. Szumychin, *Sowietskaja wojennaja awiacyja 1917–1941*, Moskwa 1986, s. 252.

²⁷ N. Woronow opisuje (*Na służbie wojennej*, s. 70) rozmowę ludowego komisarza obrony Klimenta Woroszyłowa z komandarmem Siemionem Timoszenką na temat doniesień lotników sowieckich zgłaszających zestrzelenie około 450 samolotów japońskich. W jej trakcie ten ostatni stwierdził, że byłby zadowolony, gdyby lotnicy zestrzelili chociaż połowę podanej przez nich liczby samolotów.

W tym miejscu należałoby sięgnąć po prace, które przedstawiają ten problem widziany od drugiej strony, tj. po japońską literaturę przedmiotu. W przypadku braku znajomości tego języka przed historykiem, zajmującym się problemami walk na pograniczu mongolsko-mandżurskim w 1939 r. pojawia się wątpliwa warsztatowo (ale dopuszczalna) metoda pośredniego sięgnięcia do historiografii japońskiej poprzez wiarygodne pozycje w tzw. językach konferencyjnych. Wielu historyków zajmujących się tymi problemami korzysta w swoich pracach z opracowań japońskich, powołując się na nie wielokrotnie, czy wręcz cytując je. Do takiego pośredniego sposobu uzyskania obrazu historiografii japońskiej dotyczącej „incydentu Nomonhan” (bo pod taką nazwą wydarzenia nad Chałchyn-Goł znane są w Japonii) zmuszony był również autor niniejszej publikacji.

Z dużej liczby wydawnictw japońskich poświęconych tym wydarzeniom warto wspomnieć o pracy Shimada Toshihiko opisującej historię Armii Kwantuńskiej²⁸. Jest to ważna pozycja, jako że to właśnie oddziały tej formacji wzięły na siebie cały ciężar prowadzenia walk. Okazuje się też, że wysuwana przez historyków sowieckich teza, iż działania japońskie w Mongolii uzgadniane były z Kwaterą Główną w Tokio jest błędna. Wydarzenia nad Chałchyn-Goł były bowiem wewnętrzną sprawą Armii Kwantuńskiej, zaś nieposłuszeństwo oficerów w czasie trwania konfliktu doprowadziło w końcu do dymisji większości jej dowództwa (nie bez wpływu na ten fakt pozostawał również ostateczny wynik walk). Wiele informacji na temat „incydentu nomonhańskiego” przynoszą pamiętniki majora Tsuji Masanobu, będącego w owym czasie oficerem w sztabie Armii Kwantuńskiej (notabene jednym z owych najbardziej nieposłusznych)²⁹. Wartościową pozycją są również protokoły Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu³⁰. Możemy dowiedzieć się z nich wiele na temat przebiegu samych walk, jako że oprócz oficerów japońskich składali tam zeznania także oficerowie mongolscy i sowieccy. Dysponujemy ponadto rosyjskim przekładem pracy Hayashi Saburo, opisującej historię armii cesarskiej w wojnie na Pacyfiku³¹. Dzięki niej możemy poznać japoński punkt widzenia na problem strat Armii Kwantuńskiej, pada w niej bowiem liczba około jedenastu tysięcy zabitych i rannych. Inne opracowania japońskie podnoszą tę liczbę do ponad siedemnastu tysięcy żołnierzy. Jak widać różnią się one bardzo od tego, co proponowały dotychczas prace historyków sowieckich.

²⁸ T. Shimada, *Kantogun (Armia Kwantuńska)*, Tokio 1965.

²⁹ M. Tsuji, *Nomonhan*, Tokio 1950.

³⁰ *Kyokuto-kokusai-gunji-saiban-sokkiroku* (Protokoły Międzynarodowego Trybunału dla Dalekiego Wschodu), Tokio 1946–1948. Dysponujemy także anglojęzyczną wersją tych dokumentów: *Proceedings of the International Military Tribunal of the Far East, The Tokyo War Crimes Trial*, Tokio 1946–1948.

³¹ S. Hayashi, *Taiheiyo-senso rikusen gaishi*, Tokio 1960; wydanie ros.: S. Hayashi, *Japonskaja armija w wojennych diejstwijach na Tichom Okieanie*, Moskwa 1964.

Również na Zachodzie konflikt graniczny nad Chałchyn-Goł doczekał się kilku publikacji. Jedną z nich jest wydana w 1968 r. praca Sasaki Chiyoko, będąca dysertacją doktorską obronioną przez jej autora na uniwersytecie w Bonn³². W czasie badań zapoznał się z materiałami spoczywającymi dotąd w archiwach, a dotyczącymi udziału w walkach poszczególnych oddziałów japońskich (od szczebla kompanii począwszy, poprzez bataliony i pułki, a na dowództwach różnych organów Armii Kwantuńskiej skończywszy), co znacznie podniosło rangę opracowania. Prócz tego Sasaki korzystał z innych wydawnictw japońskich, wydawnictw sowieckich, amerykańskich, angielskich, niemieckich i – co ciekawe – również mongolskich. Z kolejnych opracowań tematu warto zapoznać się z fragmentami pracy J. Ericksona, poświęconej sowieckiemu dowództwu wyższemu w latach 1918–1941³³. Pewnych informacji dotyczących wydarzeń w Mongolii dostarcza również praca J. Bradleya, w której autor prócz krótkiego opisu przebiegu walk krytycznie ocenia sowieckie dane dotyczące strat obydwu walczących stron³⁴. Rzetelne podejście do tematu charakteryzuje również artykuł A. D. Coxa, K. H. Younga, L. W. Mosesa i A. Selli³⁵. Wymienione prace przynoszą przede wszystkim dane na temat samego konfliktu. Istniało jednak szersze tło polityczne tych wydarzeń (m. in. wspomniana już na początku artykułu koncepcja „uderzenia na północ”), o którym możemy przeczytać w kilku syntezach poświęconych udziałowi Japonii w II wojnie światowej³⁶.

Jak wiadomo u boku wojsk sowieckich walczyły także oddziały mongolskie. Reprezentowane one były przez dwie dywizje kawalerii, które pełniły głównie zadania osłonowe oraz przez nieliczne lotnictwo. Na temat ich udziału w walkach możemy przeczytać we wspomnianej wcześniej pracy Sasaki Chiyoko. Autor, w jednym z aneksów, przedstawił zbiór artykułów dotyczących użycia oddziałów MAL-R w konflikcie nad Chałchyn-Goł³⁷. Do tekstu

³² Ch. Sasaki, *Der Nomonhan konflikt. Das fernöstliche Vorspiel zum Zweiten Weltkrieg*, Bonn 1968.

³³ J. Erickson, *The Soviet High Command: A Military Political History, 1918–1941*, London 1962, s. 517–522, 532–537, 805–806.

³⁴ J. F. N. Bradley, *The Russian War Machine*, Syracuse 1977.

³⁵ A. D. Cox, *High Command And Field Army: The Kwantung Army and The Nomonhan Incident, 1939*, „Military Affairs” 1969, nr 2, s. 302–312; K. H. Young, *The Nomonhan Incident: Imperial Japan And The Soviet Union*, „Monumenta Nipponica” 1967, nr 22, s. 82–102; L. W. Moses, *Soviet-Japanese Confrontation in Outer Mongolia: The Battle of Nomonhan-Khalkin Gol*, „Journal of Asian History” 1967, nr 1, s. 64–85; A. Sella, *Khalkin Gol: The Forgotten War*, „Journal of Contemporary History” 1983, nr 4, s. 651–686.

³⁶ D. Bergamini, *Japan's Imperial Conspiracy*, London 1971; P. Calvocoressi, G. Wint, *Total War. Causes and Courses of The Second World War*, London 1974; F. C. Jones, *Japan's New Order in East Asia. Its Rise and Fall*, London–New York–Toronto 1954; J. Toland, *The Rising Sun. The Decline and The Fall of The Japanese Empire 1936–1945*, New York 1971.

³⁷ Ch. Sasaki, *op. cit.*, s. 171–266.

oryginalnego, wydane w Ułan Bator w 1965 r. dołączono także jego tłumaczenie w języku niemieckim. Ponieważ sprawa udziału wojsk mongolskich w ramach 1 Grupy Armijnej bywa z reguły przedstawiana marginalnie (zarówno w opracowaniach sowieckich, jak i zachodnich), dlatego też dane i fakty pochodzące z tych artykułów są dla nas ważnym przyczynkiem, pozwalają one bowiem w miarę wiernie prześledzić użycie poszczególnych rodzajów wojsk armii mongolskiej³⁸.

Nie doczekaliśmy się jak dotąd polskiej próby przedstawienia przebiegu walk w Mongolii. Nie można bowiem nazwać takimi dwóch wydawnictw o charakterze popularnym, których autorzy postanowili przybliżyć w przystępnej formie fakty związane z wydarzeniami nad Chałchyn-Goł³⁹. Jediną wartą odnotowania publikacją pozostaje nadal artykuł autorstwa generała Leona Dubickiego, bezpośredniego świadka interesujących nas wydarzeń (w owym czasie walczył w Mongolii w 212 Brygadzie Powietrzno-Desantowej). Powiela on wprawdzie wielokrotnie obiegowe opinie zaczerpnięte z opracowań sowieckich, niemniej jednak jego tekst wart jest lektury⁴⁰. Wydarzeniom nad Chałchyn-Goł poświęcono także nieco uwagi w syntezach dotyczących historii Mongolii i Japonii. Jest rzeczą charakterystyczną, że ich autorzy, opierając się na różnych źródłach, przedstawiają przeciwstawny sobie (pod względem wysokości strat obydwu stron) obraz tych walk⁴¹.

Ponadto chciałbym zasygnalizować pojawienie się jeszcze jednej pozycji poświęconej konfliktowi w Mongolii. W 1985 r. wydana została dwutomowa

³⁸ S. Żamsranżaw, *Chalchgołyn bajldaand mongolyn armijn torol meregžlijn cergyrd* (Użycie jednostek specjalnych armii mongolskiej w konflikcie nad Chałchyn-Goł), Ulaanbatar 1965. Na pracę tę składają się następujące artykuły: S. Żamsranżaw, *Chalchgołyn bajldaand mongol ardyn chuw'sgalt cergijn 6-p mor't diwizijn temcel jalaltyn aldart zam* (Droga do chwalebnego zwycięstwa 6 Dywizji Kawalerii MAL-R w konflikcie nad Chałchyn-Goł); idem, *Chalchgołyn bajldaand 14 dugeer mor't choro* (14 Pułk Kawalerii w konflikcie nad Chałchyn-Goł); Baasan (bez imienia), *Chalchgołyn bajldaand manaj armijn chujagt cereg* (Żołnierze wojsk pancernych naszej armii w konflikcie nad Chałchyn-Goł); Towd (bez imienia), *Chalchgołyn bajldaand mongol-zowloltijn armiudyn ich buut angiud* (Jednostki artylerii mongolsko-radzieckiej w konflikcie nad Chałchyn-Goł); Danzanbażir (bez imienia), *Chalchgołyn bajldaand mongolyn armijn nisech chuczin* (Lotnictwo armii mongolskiej w konflikcie nad Chałchyn-Goł); Serdanba (bez imienia), *Chalchgołyn bajldaand manaj armijn cholboo* (Oddziały rozpoznawcze naszej armii w konflikcie nad Chałchyn-Goł).

³⁹ L. Dubicki, *Łuny nad stepem*, seria „Żółtego tygrysa”, Warszawa 1978; I. Łapiński, *Kierunek Chalchyn-Goł*, seria „Sensacje XX wieku”, Warszawa 1965.

⁴⁰ L. Dubicki, *Wspomnienia z walk w szeregach armii radzieckiej nad Chalchyn-Golem*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1974, nr 1, s. 201–224.

⁴¹ L. Bazyłow, *Historia Mongolii*, Wrocław 1981, s. 336–337, stwierdza: „25 tysięcy żołnierzy japońskich poległo, wielu dostało się do niewoli”, natomiast J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław 1984, s. 415, bazując na danych japońskich określa straty 6 Armii na „8440 zabitych i około 8700 rannych”.

monografia dotycząca „incydentu nomonhańskiego” pióra wspomnianego już wcześniej A. D. Cooxa⁴². Wprawdzie autorowi artykułu nie udało się dotrzeć do tego opracowania, niemniej jednak uznał za konieczne ujawnienie tego faktu, tak aby obraz historiografii konfliktu granicznego nad rzeką Chałchyn-Goł był w miarę pełny.

Maciej W. BINEK

L'HISTORIOGRAPHIE DU CONFLIT FRONTIER AU BORD DE LA RIVIÈRE CHALCHYN-GOL

(R é s u m é)

L'essai de la présentation de l'état des recherches concernant le déroulement et des conséquences du conflit frontier soviétique-mongolique-japonais à la rivière Chałchyn-Goł en 1939. Dans la conscience du lecteur moyen ces faits restent très peu connus, bien que leur effet eût beaucoup influencé l'histoire politique et militaire de cette region-là. Quant à l'historiographie nous y retrouvons aussi des événements (ou leurs traces) en Mongolie. Les plus nombreuses publications ont été créées à l'Union Soviétique (ce qui est plutôt claire). Donc, nous retrouvons entre eux des oeuvres spéciales d'un caractère d'analyse militaire, les articles et les souvenirs des participants des combats. Après la lecture attentive des éditions consacrées aux événements en Mongolie, on constate que les historiens soviétiques se sont concentrés sur deux problèmes: les buts de l'agression japonaise à la République Populaire de Mongolie et sur l'influence des expériences acquises durant le conflit sur le développement de la pensée technique et militaire. Il faut être conscient que la majorité de ces travaux se réduit aux faits bien déterminés, aux informations et, hélas, aux interprétations, ce qui diminue leur valeur (cette remarque concerne surtout la question des échecs des détachements japonais et soviétiques). Quant à l'historiographie consacrée à la confrontation armée, il faut se servir d'une littérature représentant le point de vue de l'adversaire dans ce cas-là – japonais. Devant la barrière de langue on peut se servir (ce que l'auteur a fait) d'une méthode intermédiaire, consistant à profiter des oeuvres écrites en langues de conférence, dans lesquelles les auteurs citent les publications japonaises. Le conflit de Chałchyn-Goł était présente dans plusieurs travaux, dans les monographies, ainsi que dans les périodiques. L'historiographie polonaise y est très faiblement présentée (sans compter des traductions, surtout russes). Elle est présente seulement dans deux éditions d'un caractère populaire et dans un article dont l'auteur participait aux combats.

⁴² A. D. Coox, *Nomonhan*, vol. 1-2, Stanford 1985.